

Democratieën

Een aanzet tot een structureel-culturele typologie

Uwe Becker

De meeste typologieën van democratische bestellen - de bekendste is misschien die van Lijphart (1984) die onderscheidt tussen meerderheids- en consensus-democratieën - beperken zich tot het politieke niveau in engere zin: de kiesstelsels, de organisatie van de formele politieke macht en de structuur van de staat. Dit is legitiem. Het is echter even legitiem democratie breder op te vatten in de betekenis van het reële democratische (of ook minder democratische) politieke en politiek-culturele leven van een maatschappij. Het reële democratische leven zal hier aangeduid worden met de term 'democratisch regime'. De studie naar democratische regimes heeft niet alleen de procedurele en formeel-institutionele dimensie van democratie tot onderwerp, maar tevens de culturele en materiële dimensies. En omdat democratieën hun bestaan hebben te danken aan de strijd tegen de absolutistische of oligarchische macht van weinigen, mogen ook de reële machts-verhoudingen in een democratie niet buiten beschouwing blijven. De bedoeling van de te ontwikkelen brede typologie is de systematisering van het vergelijkende onderzoek naar democratieën. Het achterliggende kennisbelang is te leren wat al dan niet terecht is gekomen van de democratische idealen van vrijheid, gelijkheid, solidariteit en burgerschap. Los van dit kennisbelang kan de waarde van een typologie niet goed beoordeeld worden. Verschillende kennisbelangen vereisen vaak verschillende typologieën.

De hier te presenteren typologie moet alle nominale democratieën kunnen omvatten, d.w.z. alle nationale politieke bestellen die democratisch worden genoemd omdat ze op zijn minst constitutioneel beantwoorden aan de vereisten van open en vrije verkiezingen, de principes van de rechtsstaat en de elementaire burgerrechten. Bestaande democratieën zullen niet geclassificeerd worden onder bepaalde gemeenschappelijke noemers, maar gerelateerd worden aan 'ideale' types. Reële democratische regimes zijn alleen benaderingen van deze types. Als mengvormen dienen ze ertussenin

gelocaliseerd worden. Ze zullen in het volgende betoog echter alleen zijdelings ter sprake komen. Hier gaat het om theoretische vraagstukken: Wat wordt bedoeld met democratie en democratisch regime en wat zijn de criteria voor een typologie van democratische regimes? In dit kader is verder speciale aandacht vereist voor een duidelijke afbakening van de centrale begrippen politieke cultuur en macht.

Democratie en democratische regimes

In de overheersende procedurele (verkiezingen, meerderheidsprincipe) definities van democratie

(klassiek is Schumpeter 1943, 1983) worden de democratische idealen van vrijheid, gelijkheid en daadwerkelijke volkssoevereiniteit vergaand buiten beschouwing gelaten. In de radicale (vaak marxistische) definities is daarentegen juist de realisering van deze idealen de kern, maar in deze stroming verdient strikt genomen alleen deze ideale toestand de naam democratie. Ertussenin zit de theorie van Dahl (1989) waarin onderscheid wordt gemaakt tussen democratie als ideaal en polyarchie als beschrijving van de democratische werkelijkheid. Nader bezien is dit echter een verschil tussen 'groot' ideaal en 'klein' ideaal.

Voor onderzoek naar de breed opgevatte democratische werkelijkheid zijn deze definities niet bevredigend. Een goede definitie zou de volgende elementen moeten kunnen verenigen:

- De betekenis van het begrip democratie zou niet los mogen worden gemaakt van de strijd voor democratische waarden die onder de noemer van volkssoevereiniteit kunnen worden samengevat.
- Democratie is altijd het resultaat van democratiseringsprocessen die beginnen in niet-democratische contexten; het heeft weinig zin alleen het begin van deze processen of een ideaal eindresultaat als democratie te kenschetsen.
- Essentieel voor democratie is openheid voor verandering door politieke activiteit van de mensen.

Democratie definiëren betekent daarom democratische openheid definiëren. Maar hoe? Mijn voorstel is te onderscheiden tussen twee niveaus:

- 1. Elementaire of initiële democratie*
- 2. Geëlaboreerde democratie.*

De eerste is een kader voor vreedzame "contestation open to participation" (Przeworski 1991, 10) en houdt in het constitutionele recht en de institutionele gelegenheid van de mensen hun maatschappij te democratiseren, i.e. zoveel mogelijk volkssoevereiniteit te bereiken. Het begrip geëlaboreerde democratie refereert aan het potentieel van vrijheid, gelijkheid, burgerschap en volkssoevereiniteit dat idealiter binnen het kader van de elementaire democratie ontwikkeld zou kunnen worden. Deze onderscheiding lijkt op die van Dahl tussen polyarchie en democratie en

bouwt er ook op voort, maar is toch verschillend. Want elementaire democratie is in tegenstelling tot Dahls polyarchie slechts één aspect of dimensie van reële democratie. Om deze te analyseren hebben we het begrip 'democratisch regime' nodig.

Regimes kunnen we met Krasner (1983,2) kenschetsen als "sets of implicit or explicit principles, norms, rules and decision-making procedures around which actors' expectations converge in a given area". Reële democratieën zullen hier heel algemeen worden begrepen als zulke configuraties (sets) op het terrein (area) van de politieke samenleving. Concrete democratische regimes zijn dan varianten van reële democratie die binnen het kader van de elementaire democratie tot stand komen en deze omvatten.

De algemene structuur van een democratisch regime is afgeleid van de geëlaboreerde democratie. Deze is een ideale mogelijkheid van een democratisch regime en zou gekarakteriseerd zijn door gezags- en machtsverhoudingen, culturele gedragspatronen en een peil van vrijheid, verantwoordelijkheid, tolerantie, materiële en politieke gelijkheid en staatsburgerlijke activiteit dat volkssoevereiniteit zou bevorderen. Democratiseringsprocessen in de richting van de geëlaboreerde democratie zouden plaatsvinden in de dimensies van de genoemde patronen en verhoudingen. En omdat een democratisch regime een variant van reële democratie is, moet het karakter ervan geïdentificeerd worden aan de hand van wat daadwerkelijk op deze dimensies gebeurt. In principe kunnen dat ook ontwikkelingen zijn die in de tegenovergestelde richting van de geëlaboreerde democratie gaan. Een democratisch regime is - elementaire democratie gegeven - wat de mensen in hun ter eniger tijd gegeven historische contexten 'ervan maken'.

Samengevat heeft een democratisch regime vier dimensies:

1. De politiek-culturele dimensie. Dit is de politieke 'way of life' van een maatschappij en de erbij behorende interactie-patronen, normen en waarden. De politieke cultuur van een democratisch regime is bijvoorbeeld de manier hoe mensen de idealen van vrijheid en gelijkheid

al dan niet in de praktijk brengen, hoe ze aankijken tegen en omgaan met autoriteit en de wet, welke houding ze innemen tegenover de staat, de wijze waarop ze conflicten regelen en hoe ze denken over en omgaan met (etnische) minderheden. In deze dimensie hoort tevens het gedrag van de media thuis.

2. De materiële dimensie. Dit zijn de mechanismen en principes die de verdeling van bezit en inkomen reguleren en dus ook van de materiele levensvoorwaarden van de mensen in het algemeen en de materiele voorwaarden van politieke participatie in het bijzonder. De vraag is of deze mechanismen en principes democratische idealen, m.n. burgerschap, reflecteren of iets anders. Omdat alle democratieën min of meer kapitalistische democratieën zijn betreft deze vraag natuurlijk de relatie tussen politiek en economie en in verband daarmee de gespannen verhouding tussen vrijheid en gelijkheid.

3. Het formeel-institutionele kader. Dit omvat het kiesstelsel - bijvoorbeeld proportioneel of districtenstelsel; de structuur van het democratisch bestel (unitair of federaal, parlementair of presidentieel); de burgerrechten en de soort van het recht (Romeins of 'Common law'). Het elementair-democratische kader is niet slechts tot de politiek beperkt. In een democratisch regime kan ook een formeel-democratisch kader van de economie, het onderwijs en van civiele organisaties als de kerk tot ontwikkeling komen. Verder zegt dit kader iets over de handelingscapaciteit van de staat.

4. Specifieke machtsverhoudingen. Hiermee wordt de verdeling en structuur van machtsbronnen bedoeld die de mensen, of precieser specifieke sociale en politieke krachten, al dan niet in staat stelt hun belangen in de democratische competitie te realiseren.

Nu is de vraag aan de orde hoe types van democratische regimes met vier dimensies geconstrueerd kunnen worden. Men zou een typologie van elke afzonderlijke dimensie kunnen construeren en deze proberen te combineren. Op zijn zachtst uitgedrukt zou dit echter een te onoverzichtelijk resultaat opleveren. Het lijkt onmogelijk op een heldere wijze bijvoorbeeld Lijpharts (formeel-institutionele dimensie) types

van meerderheids- en consensus-democratie kunnen verbinden met Almond en Verba's (1963; politiek-culturele dimensie) types van 'subject', 'participent' en 'civic culture' en met Esping-Andersens (1990; materiële dimensie) types van liberale, sociaal-democratische en conservatief/corporatistische welvaartsstaten. Daarom resteert alleen de optie de typologie te construeren op basis van de meest omvattende dimensie.

De werkhypothese van deze tekst is dat politieke cultuur de meest omvattende dimensie van een democratisch regime is. Zij is aanwezig in de formeel-institutionele, de materiële en de machtsdimensie simpelweg doordat met deze dimensies interactiepatronen en gedrag corresponderen. Dit is geen stelling over causale verbanden. Want als politieke cultuur een aspect is van de andere dimensies kan ze deze niet verklaren en is ze ook niet een of ander separaat 'terrein' van de samenleving. Het begrijpen van maatschappelijke causaliteit vereist meer differentiatie, maar is hier niet het onderwerp. Dat macht evenals cultuur aanwezig is in de andere dimensies, maar toch niet in aanmerking komt als denominator van de typologie, zal verderop nog uitgelegd worden. De volgende stap is een voorlopige omschrijving van politieke cultuur.

Op zijn laatst sinds Almond en Verba's 'The Civic Culture' (1963) wordt politieke cultuur meestal gedefinieerd als subjectieve oriëntaties tegenover de politiek. Onderzoek naar attitudes is dan ook dominant in de bestudering van dit verschijnsel. Ik zal politieke cultuur echter niet als subjectieve oriëntatie omschrijven, maar aanleunend bij de nog te behandelen cultuurtheorie van Thompson e.a. (1990) als dat gedeelte van de "way of life" van een samenleving dat iets zegt over de al dan niet op gelijkheid, vrijheid en solidariteit gebaseerde interactiepatronen en de hiermee verbonden gedragswijzen en normen. Cultuur is een subjectief-objectief verschijnsel dat zowel het daadwerkelijke gedrag van mensen en de daaraan ten grondslag liggende sociale relaties bevat als de ideeën over de principes die het gedrag zouden moeten leiden.

Voor een goede definitie is een duidelijke onderscheiding tussen normen en waarden vereist (zie ook Giddens 1989, 31). Normen refereren tot wat in een maatschappij als 'normaal' wordt

beschouwd en tot de overheersende principes die daadwerkelijk ons gedrag en onze verwachtingen t.o.v. het gedrag van anderen reguleren. Waarden daarentegen zijn eerder idealen die we op school leren en gepresenteerd krijgen door de media. Ze weerspiegelen niet perse de culturele realiteit. Waarden kunnen normen zijn, maar vaak is dat niet het geval. Dit hangt af van het bestaan van mechanismen die waarden in het praktische leven kracht kunnen bijzetten, bijvoorbeeld mechanismen van erkenning en straf (vgl. Reed 1993, 60; Rohe 1982, 584; Wildavsky 1987, 8, hoewel deze auteurs waarden en normen niet scheiden).

Dit kan worden geïllustreerd aan de hand van twee waarden die belangrijk zijn voor nationale identiteit in Nederland: tolerantie en individualisme. Tolerantie in de betekenis van 'leven en laten leven' heeft een lange traditie in Nederland (vgl. Gijswijt-Hofstra 1989) en haar wordt kracht bijgezet door onder andere publieke intolerantie jegens intolerantie. Individualisme daarentegen is geen bijzondere norm van de Nederlandse cultuur. Noch het nemen van risico, noch individueel presteren, noch het vermogen te argumenteren voor een eigen idee wordt geleerd, gestimuleerd en gewaardeerd. Waarden, zelfs als ze alleen mythes zijn, zijn natuurlijk een aspect van cultuur, maar normen zijn belangrijker omdat ze informeren over het alledaagse leven. Waarden kunnen misleiden over wat daadwerkelijk gebeurd in een samenleving. En dat geldt tevens voor enquête-onderzoek.

Naast het enquêteren van attitudes houdt het onderzoeken van politieke cultuur daarom vooral het beschrijven in van de manier hoe mensen leven en interageren. Zulke beschrijvingen zouden we onder andere kunnen baseren op romans, reisbeschrijvingen, participatorische observatie en alledaagse ervaring (vgl. Eckstein 1992, 186 ev.). Dit is minder 'wetenschappelijk' dan enquête-onderzoek en misschien subjectiever, maar de resultaten van beschrijvend onderzoek kunnen verbeterd en intersubjectiever worden door permanente sociaalwetenschappelijke discussie. Een centrale doelstelling van elke benadering van politieke cultuur zou de analyse van de mechanismen moeten zijn die waarden kracht bijzetten of reeds bestaande normen

herbevestigen. Welk gedrag wordt in de praktijk gewaardeerd en afgewezen, waarbij wordt men be- en waarbij ontmoedigd? En wat is bijvoorbeeld de overheersende manier van lesgeven op school; wordt zelfstandig leren geoefend of wordt kennis autoritair overgedragen?

De typologie ontwikkelen

Een veel bediscussieerd voorstel van een typologie van culturen werd in 1990 door Thompson e.a. in hun 'Cultural Theory' gepresenteerd. Hun criteria voor de constructie van types zijn alternatieve sociale relaties tussen individuen. De alternatieven worden bepaald door wat zij "group" en "grid" noemen, d.w.z. door respectievelijk de mate van groepsbinding en normatieve reglementering van buiten (1990, 14). De auteurs onderscheiden vijf types van cultuur (1990, 5ev.):

1. Is "group" sterk en "grid" laag, dan is de cultuur egalitair. Centraal is de groep als geheel. De relaties binnen de groep zijn egalitair, met de tendentie het individu weg te cijferen.
2. Is "group" sterk en "grid" hoog, dan is de cultuur hiërarchisch. Er is ongelijkheid tussen sociale groepen (lagen, klassen) en reglementering van boven naar beneden, maar iedereen kent zijn plaats.
3. Zijn zowel "group" als "grid" laag, dan is de cultuur individualistisch. Individuen erkennen elkaar als gelijken en zelfstandigheid is karakteristiek.

Deze drie types worden omschreven als "active ways of life" (1990, 95). Omdat een maatschappij voor haar bestaan activiteit vereist, zullen deze types of combinaties ervan in de realiteit dominant zijn. Twee additionele types zijn:

4. De fatalistische cultuur waar "group" zwak is en "grid" hoog. De enkelingen geïsoleerd en voelen ze zich machteloos in een door anderen gecontroleerde wereld. Het laatste type is
5. de autonomistische cultuur waar elke vorm van sociale regulatie van gedrag laag ontwikkeld is. Zij is gebaseerd op zelfstandigheid en de afwijzing van sociale controle.

Deze typologie zal hier als uitgangspunt dienen. De strikte scheiding van de auteurs tussen

“group” en “grid” zal ik echter niet overnemen. Reglementering van het gedrag van de enkeling “van buiten” (“grid”) kan immers ook binnen een groep plaatsvinden en groepen bestaan er van zeer uiteenlopende omvang. Bovendien: hier gaat het niet om de ontwikkeling van een typologie van cultuur i.h.a., maar van politieke cultuur waar dan de types van democratische regimes aan ontleend zullen worden. De keuze van Thompson e.a. voor sociale relaties en interactiepatronen i.p.v. gewoontes (de auto-cultuur van de VS versus de fiets-cultuur van de Lage Landen bijvoorbeeld) of attitudes als centraal definitie-criterium resulteert echter in een sterk politieke strekking van het begrip cultuur. Wat bij Thompson e.a. ontbreekt is alleen de aanwezigheid van de staat en meer nadruk op interactie tussen collectieve actoren. Dit erbij kunnen we politieke cultuur aldus omschrijven als: de patronen van interactie tussen individuen, groepen en organisaties alsmede tussen deze grootheden en de staat. Vanzelfsprekend hangen hiermee normen en waarden samen.

Misschien zou men het aantal mogelijke interactiepatronen moeten beperken, bijvoorbeeld door intieme interactie buiten beschouwing te laten of door de aandacht te beperken tot het openbare terrein. Zoals Thompson e.a. (1990, 216) echter onderstrepen is het afbakenen van het politieke en het non-politieke “part of the struggle between competing ways of life”. Daaruit volgt dat geen enkele definitie ooit tot ieders tevredenheid zal zijn. Bovendien: een typologie kan nooit elk aspect van de realiteit omvatten. De intentie ervan is “to help us to see some order in all the disorder and confusion of facts, systems and choices” van het economische, sociale en politieke leven (Titmuss 1974, 30ev.).

Hoe deze orde tot stand brengen? Kan men types in abstracto, en dus zonder empirische observaties (Thompson e.a. 1990, 14, 241) construeren aan de hand van “group”-grid”-proporties? Uiteraard, zuivere types kunnen niet zomaar van observaties worden afgeleid, maar worden geconstrueerd door de idealisering van bepaalde aspecten en mogelijkheden van de observeerbare realiteit. Dat is dan ook de gangbare methode van de ontwikkeling van typologieën (vgl. Dogan en Pelassy 1990, 169-

177).

Stapsgewijs:

1. bepaalde aspecten van de realiteit acht men significant, bijvoorbeeld “group”-“grid” of interactie-patronen - deze keuze is altijd subjectief en wordt dus ter discussie gesteld -, en men maakt deze aspecten tot criteria;
2. men identificeert concrete varianten van de verschijnselen die abstract door de criteria beschreven worden, bijvoorbeeld individualisme als specifieke interactie-patroon, en
3. men idealiseert deze varianten, d.w.z. men isoleert de betreffende verschijnselen, bijvoorbeeld individualisme, van verschijnselen die de zuiverheid van de variant vertroebelen, bijvoorbeeld van de hiërarchische verhoudingen die het individualisme overlappen.

Natuurlijk is dit proces alleen dan vruchtbaar als het gebaseerd is op empirische kennis van het terrein waarvoor de typologie bedoeld is. En kennis van normatieve theorieën (Liberalisme, Confucianisme etc.) kan helpen in het proces van idealisatie, al moet men opletten idealisaties niet te verwarren met ficties.

Geïnspireerd door Thompson e.a., maar verder werkend volgens de bovenvermelde drie punten zal ik onderscheiden tussen de volgende zes types van interactiepatronen: liberaal-individualistisch, sociaal-individualistisch, hiërarchisch, communair, autonomistisch en fatalistisch. Het liberaal-individualistisch en sociaal-individualistische type zijn beiden gebaseerd op elementaire gelijkheid en beiden hebben daarmee een sociale component wat hen onderscheidt van het autonomisme dat on sociaal individualisme is (Hobbes' strijd van iedereen tegen iedereen). In de spanningsverhouding tussen vrijheid en gelijkheid ligt in het liberale type de nadruk echter op vrijheid terwijl in het sociale type gelijkheid benadrukt wordt. En van een communair i.p.v. een egalitair type wordt gesproken om er direct de centraliteit van de groep/het geheel mee aan te duiden; egalitarisme speelt immers ook een rol in individualistische relaties. Evenals Thompson e.a. zal ik de autonomistische en de fatalistische cultuur alleen als additionele culturen beschouwen. Denk aan de

Mafia met haar autonomistische trekken, maar uit een en al Mafia zou geen samenleving kunnen bestaan. En dat geldt ook voor het fatalisme, al is het sterk in bijvoorbeeld Zuid-Italië, in Latijns-Amerika en bij de zwarten in de VS.

Constitutieve politieke culturen zijn dus alleen de eerste vier types. Om deze typologie van democratische regimes, moet alleen nog wat gesleuteld worden aan het hiërarchische type. Een democratisch regime kan immers nooit strikt hiërarchisch zijn. Daarom is het passender van een elitair-etatistische politieke cultuur en dus ook democratisch regime te spreken. De elementaire democratie heeft in dit type de onderscheiding tussen elite en massa ondanks formele staatsburgelijke gelijkheid niet uit de weg geruimd. En hoewel elitisme niet beperkt is tot de staat, speelt de staat een elitaire rol in dit type.

De types

Als basistypes hebben we dus een liberaal-individualistisch, een sociaal-individualistisch, een communair en een elitair-etatistisch democratisch regime. Deze types vragen nu om een omschrijving.

1. *Het liberaal-individualistische regime.*

De politiek-culturele dimensie van dit type is niet alleen gekenmerkt door zelfstandigheid in economische zin (het idee van "self-reliance"), maar ook door de staatsburgerlijke zelfstandigheid van burgers die als mondig verondersteld worden, elkaar als gelijken waarderen en als zodanig met elkaar interageren (in dit ideale type geldt dit ook voor bijvoorbeeld de sekseverhoudingen). Deze elementaire "equality of esteem" is ook de basis voor het vrijheidsprincipe dat hier centraal staat. Vrijheid is het recht van gelijken (vgl. Roper 1989). Dit ideale type impliceert ook tolerantie (niemand heeft de waarheid in pacht en rechten die men voor zichzelf claimt hebben anderen ook) en de bereidheid compromissen te sluiten (al ben je individualist, je bent niet alleen op de wereld). Op formeel-institutioneel gebied bestaan er maximale mogelijkheden voor politieke participatie - de mensen zijn immers mondig burgers - en zijn er duidelijke grenzen gesteld aan de bevoegdheden

van de politiek om te voorkomen dat de soevereiniteit en vrijheid van de enkeling en zijn associaties worden ondermijnd. Met het karakter van deze beide dimensies correspondeert een materiële dimensie waarin de op elementaire gelijkheid gebaseerde vrijheid ook de vrijheid impliceert ongelijkheid in bezit en inkomen te genereren. De markt mag dan risico's bevatten, maar die dient men terwille van de vrijheid te aanvaarden. Individuele liefdadigheid dient hen die in de competitie niet meekunnen van de voor het leven minimaal benodigde middelen te voorzien. Technisch kunnen de burgers deze taak ook aan de politiek delegeren (waarmee dan een minimale welvaartsstaat ontstaat). Recht op verzorging door de politiek, vóórdát men zelf geprobeerd heeft zijn best te doen, heeft echter niemand. Veel van de elementen van dit type zijn aanwezig in de "American creed". En hoewel men deze niet met de werkelijkheid mag verwarren, zijn de Verenigde Staten het land dat dit type het meest benadert.

2. *Het sociaal-individualistische regime.*

Dit is politiek-cultureel vergaand identiek met het eerste type. Het wezenlijke verschil is dat de nadruk hier meer op gelijkheid en solidariteit dan op vrijheid wordt gelegd. Dit impliceert een andere relatie tussen burgers en staat. Waar in het liberale type wantrouwend tegen de staat wordt aangekeken, omdat hoe sterker deze is hoe meer men zijn vrijheid bedreigd ziet, wordt dit gevaar in het sociale type aanvaard en minder belangrijk geacht dan het gevaar dat ongebreidelde vrijheid in het marktgebeuren tot ondermijning van de gelijkheid leidt. Daarmee wordt aan de politiek een regulerende taak gedelegeerd. De formeel-institutionele consequentie is een staatsinrichting die het uitvoeren van deze taak ook mogelijk maakt. In materieel opzicht behelst dit type een kritische inschatting van de kapitalistische markt-economie. Zelfs als iedereen zijn best doet kan het marktmechanisme falen, en zelfs als het niet faalt heeft het spel van vraag en aanbod gedeeltelijk het karakter van een loterij zodat het verband tussen individuele inzet en individueel inkomen vaak zoek is. Politieke correctie is dus vereist en de burgers hebben onafhankelijk van hun inzet het recht op een inkomen. Alleen zo kan

“social citizenship” (Marshall 1965) worden gewaarborgd, al zit er het gevaar van misbruik in en kunnen de prikkels tot optimaal presteren verminderd worden. Politieke correctie van de markt kan ook de limitering van de soevereiniteit van eigenaren van productiemiddelen door democratisering van het bedrijfsleven inhouden. De kritische houding t.o.v. de markt in dit type houdt overigens ook in dat materiële verschillen in interactie-processen niet geaccentueerd worden. Het vertoon van materiële attributen en de suggestie deze door eigen inzet verdiend te hebben zijn, i.t.t. wat Thompson e.a. beweren (1990, 60 ev.), geen algemeen kenmerk van individualistische interactie-patronen. Het sociaal-individualistische regime zou men misschien ook sociaal-democratisch kunnen noemen, maar dit begrip heeft te veel betekenissen en wordt te gauw in verband gebracht met feitelijk bestaande democratische regimes zoals Zweden.

3. *Het elitair-etatistische regime.*

Dit is het (continentaal-) Europese type par excellence (vgl. Nettl 1965, Dyson 1980). Europa heeft een feodaal-hiërarchische en absolutistische traditie (al zijn er aanzienlijke nationale verschillen) die ook door de diverse revoluties niet helemaal is gebroken. De democratie is er een verbinding mee aangegaan. Het ideale type dat op basis ervan geconstrueerd kan worden is politiek-cultureel gekenmerkt door ongelijkheid in de sociale verhoudingen die ontleend wordt aan geboorte, (academische) titels en functies. Men gedraagt zich respectievelijk onderdanig of elitair. Staatsburgerschap is niet de norm. Democratie is hier inderdaad niet meer dan een politieke methode of “simply and solely a form of government” zoals de Engelse schrijver Henry Maine al in 1885 vond (Roper 1989, 199) omdat zij dusdanig opgevat gecombineerd kon worden met een non-democratische cultuur. En met een naar status gelaagde samenleving correspondeert de onderscheiding tussen elite en massa. Politieke activiteit en verantwoordelijkheid zijn voor de elite, de ‘massa’ verwacht niet anders en is passief. Formeel-institutioneel zijn de mogelijkheden tot participatie en inspraak dan ook zeer beperkt en de structuur van de staat

maakt het mogelijk de maatschappij van onmondige onderdanen te reglementeren. Daar komt nog bij, en dat is dan weer politiek-cultureel, dat de staat als een grootheid op zichzelf wordt beschouwd, als een los van de maatschappij bestaande zetel van het nationale belang (Dyson 1980, 169). Dit laatste is geen resultante van individuele en groepsbelangen, maar een zelfstandig, als het ware objectief gegeven. Zelfs de radicale continentale democratie-theorie van Rousseau tot Lenin construeert het algemeen belang in deze absolutistische betekenis (Holden 1993, 33). De katholieke kerk kan zich er ook prima in vinden. En de elites hebben een houvast in de naam waarvan ze kunnen handelen. In materieel opzicht houdt dit type een verzorgende taak van de elites/de staat in. Zoals je een elite en een massa hebt, heb je ook sterken en zwakken. En de laatsten dienen geholpen te worden. Dit kan ook de correctie van kapitalistische excessen impliceren. Vandaar dat dit type paternalistisch en sociaal is. In tegenstelling tot het sociaal-individualistische type komt de welvaartsstaat komt hier ‘van boven’.

4. *Het communautaire regime.*

Dit type heeft even sterke pre-moderne trekken als het elitair-etatistische. Hier bestaat eigenlijk slechts het algemeen belang. Individualiteit en zelfstandigheid zijn politiek-cultureel weinig relevant. Het zijn het geheel en de groep die tellen, de enkeling doet zijn best ervoor en handelt groepsconform. In de betekenis dat individuele verschillen niet geaccentueerd worden is er gelijkheid evenals in de betekenis van dienst en wederdienst, maar dit is niet hetzelfde als gelijkheid in de interactie van individuen. Het is gelijkheid in de zin van ondergeschikt zijn aan het geheel. Dit heeft een mythische kwaliteit en het individu wordt tendentieel weggecijferd. Plichten staan er centraal, rechten zijn eruit afgeleid. In verbinding met het kapitalisme resulteren deze interactiepatronen in groepskapitalisme. De competitie is groepscompetitie, maar omdat kapitalistische ondernemingen als groepen construeerbaar zijn, is dit ook mogelijk. De formeel-institutionele dimensie van de democratie is een vreemde eend in een communautaire

samenleving, is er van buiten aan opgelegd en is van weinig betekenis voor het maatschappelijke en politieke gebeuren. De structuur van de staat moet efficiënt handelen tegenover 'het geheel' mogelijk maken. Materieel is er een egalitaire tendentie ingebouwd in het groepsbestaan en zonodig helpt de groep de enkeling. Een welvaartsstaat is niet nodig. Het meest benaderd wordt dit type door de Oost-Aziatische landen, met name Japan, maar daar spelen ook hiërarchische verhoudingen een rol en geheel zonder invloed is er ook het Westerse liberalisme niet geweest.

Men kan zich bijvoorbeeld afvragen of er niet tevens een specifiek corporatistisch type had moeten worden geconstrueerd. Maar traditioneel corporatisme - het streven naar harmonie door samenwerking van de ongelijke delen/klassen (Williamson 1989) - is in beginsel een optie binnen een elitair-etatistisch regime of op zijn minst een optie in een mengvorm van dit type met trekken van het communautaire regime. En modern of neocorporatisme - samenwerking om het geheel doelgericht te laten functioneren - in een verbinding van sociaal-individualisme en communitarisme. Ook kan men een repressief elitair-etatistisch regime construeren. Dit is echter geen democratisch regime. Asymmetrische sociale verhoudingen en interactiepatronen worden hier bekrachtigd door een staatsapparaat met een ontwikkelde dreigcapaciteit. Dit regime correspondeert met een politiek-cultureel, betreffende de interactiepatronen en/of daarmee verband houdende waarden, verdeelde samenleving. Frankrijk en Duitsland zijn voorbeelden van landen, waarin duidelijk repressief-elitaire tradities aanwezig zijn, maar nogmaals: landen zijn geen zuivere types. Misschien dat van het repressieve elitair-etatistische regime het type van de facade- of pseudo-democratie geconstrueerd kan worden.

Het zal zijn opgevallen dat in de beschrijving van de types over de formeel-institutionele dimensie vrij weinig werd gezegd. Dat komt omdat maar weinig directe verbanden geconstrueerd kunnen worden tussen interactiepatronen en bijvoorbeeld het kiesstelsel of een parlementaire dan wel dualistische

regeringsvorm. Men kan wel zeggen dat dat een kiesstelsel met proportionele representatie absolute parlementaire meerderheden moeilijk maakt en daarmee een compromis-cultuur bij de minderheden bevordert. Maar dit is geen automatisme (zie Weimar). Daarom behoort dit stelsel ook niet per definitie bij de individualistische types. Bij het elitair-etatistische type behoort een slagvaardige staat. Maar kan daaruit een presidentiële democratie worden afgeleid? In een typologie van democratieën waar deze dimensie niet centraal staat kan eerst op het concrete niveau van de landen meer erover worden gezegd.

Met de machtsverhoudingen, de dimensie die tot nu toe werd gespaard, is het vergelijkbaar gesteld. Ook hier kan op het niveau van de zuivere types weinig worden gezegd. Voordat dit aangestipt zal worden, is het echter nodig in te gaan op de controversiële begrippen macht en machtsverhoudingen alsmede op de relevantie van de ermee omschreven verschijnselen. Om te beginnen: waarom is macht niet een geschiktere basis voor de constructie van types dan cultuur? Macht is immers evenzeer aanwezig in de andere dimensies. Macht is echter in hoge mate een kwantitatieve grootte; men kan niet liberale of communautaire macht hebben zoals men een liberaal of communair gedrag kan vertonen. En voor zover er kwalitatieve verschillen bestaan tussen machtsverhoudingen, zijn deze juist bepaald door factoren als cultuur.

Er zijn twee betekenissen van het begrip macht: de absolute en de relatieve. Absoluut wordt macht gedefinieerd als het vermogen iets gedaan te krijgen. Relatieve macht, en deze is sociaalwetenschappelijk van grotere relevantie, duidt op het vermogen iets gedaan te krijgen, een belang of een wil door te drukken tegen de belangen van anderen in. Relatieve macht is altijd afhankelijk van de macht van anderen (zie de samenvattende discussie in Becker 1991). Macht is altijd gebaseerd op machtsbronnen. Wil men iets weten over machtsverhoudingen, dan is het daarom aan te bevelen te kijken naar de structuur van de verdeling van machtsbronnen. Structurele machtsverhoudingen kunnen we definiëren als verdeling van machtsbronnen die aan bepaalde personen, groepen en organisaties, maar aan

anderen niet of minder, de kans geeft hun belangen en doelstellingen te realiseren.

Het is van belang hier direct aan toe te voegen dat de relevantie van macht voor het maatschappelijke en politieke gebeuren niet overschat mag worden. In tegenstelling tot wat sommige machtselite-theoretici suggereren (vgl. Domhoff 1979) zijn noch de geschiedenis noch de verdeling van armoede en rijkdom een uitvloeisel van machtvolle acties. Dit zou een onnipotente handelingscapaciteit van personen, groepen of organisaties met veel macht veronderstellen (vgl. Rueschemeyer 1986, 47, 186). Zelfs dictaturen zijn echter niet in staat het geheel van de samenleving alsmede haar ontwikkeling aan hun controle te onderwerpen. Over macht praten houdt daarom allereerst in vast te stellen waarover men het precies wil hebben. En dat is niet wie de macht heeft, maar welke rol macht speelt in o.m. het verkrijgen of handhaven van privileges, in veranderingsprocessen (inclusief beleidvormingsprocessen) of juist het voorkomen ervan.

Dat is dan de thematiek van concreet machtsonderzoek. Op het niveau van de abstracte typologie kunnen we niet veel meer zeggen dan dat alle types pluralistische machtsverhoudingen veronderstellen. Dit is simpelweg een implicatie van democratie: niemand, geen groep heeft structureel superieure machtsbronnen en dus zijn deze gespreid, hoe ongelijk dan ook (vgl. Dahl 1961, 83). Verschillen zijn er wel wat betreft de absolute macht van de staat dingen gedaan te krijgen en veranderingsprocessen op gang te brengen. Deze is relatief klein in het liberaal-individualistische type en het grootst in het elitair-etatistische en communautaire type. Ook kan men zeggen dat het liberaal-individualistische type asymmetrische machtsverhoudingen op de arbeidsmarkt in de hand werkt. Productief eigendom is heilig en collectieve organisatie en de welvaartsstaat zijn relatief zwak ontwikkeld. Dat versterkt de machtspositie van ondernemingen tegenover de individuele werknemer. In de andere types zijn deze verhoudingen symmetrischer, óf door de collectieve organisatie van de arbeid jegens de 'logica van het kapitaal' (sociaal-individualistisch type), óf door politiek paternalisme (elitair-

etatistisch type), óf omdat de tegenstelling arbeid-kapitaal op de arbeidsmarkt niet eens bestaat (communitair type). Misschien kan men verder nog zeggen dat de passiviteit van de bevolking in het elitair-etatistische type de machtsbronnen van "old boys"-netwerken versterkt. Maar verder? Machtsverhoudingen zijn gerelateerd aan scheidslijnen en conflict-potentiëlen. Deze zijn echter vergaand afwezig in zuivere types, omdat daar de sociale relaties die het type constitueren niet ter discussie staan. In mengvormen is dat volstrekt anders, maar dan zijn we op het niveau van concrete landen. Schematisch samengevat zien de types eruit als in figuur 1. (zie bovenaan blz. 78)

Over landen

Types zijn a-historische constructies. Landen met hun, soms zelfs tegenstrijdige, mengvormen van type-elementen zijn onderhevig aan historische verandering. Vergelijkend onderzoek in het kader van een typologie zou daarom tevens historisch moeten zijn. Welke mengvormen van type-elementen kunnen we in welke landen in welke tijd identificeren? En welke factoren en mechanismen liggen ten grondslag aan de ontwikkeling van de diverse mengvormen, hun stabiliteit en verandering? Dit soort onderzoek kan natuurlijk alleen met betrekking tot een beperkt aantal landen worden uitgevoerd.

De landen die allereerst in aanmerking komen voor nadere bestudering zijn die die de empirische basis hebben gevormd voor de constructie van de zuivere types. Dit zijn de VS voor het liberaal-individualistische type, Zweden, maar in mindere mate dan de VS voor het voorafgaande type, voor het sociaal-individualistische type, een aantal Europese landen, misschien vooral Frankrijk voor het elitair-etatistische type en Japan voor het communautaire type. Een interessante vraag is hoe sterk de andere types in deze landen aanwezig zijn.

De VS kennen inderdaad een hoge graad van gelijkwaardigheid in de civiele interactiepatronen, rangen en standen zijn van ondergeschikte betekenis (Lipset 1979), het anti-etatisme komt tot uitdrukking in de versplintering van de politiek, de participatiemogelijkheden gaan in

Figuur 1: Schema van types van democratische regimes

type dimensie	Liberaal-individualist	Sociaal-individualistisch	elitair-etatistisch	communiteair
Politiek-cultureel	egalitaire interactie, nadruk op vrijheid, veronderstelling mondiale burger, activiteit, wantrouwen t.o.v. de staat	egalitaire interactie, nadruk op gelijkheid, veronderstelling mondiale burger, activiteit, vertrouwen in staat	hiërarchische interactie, "ascriptive elitism", reglementering van 'boven', passieve onderdanen	groep/geheel centraal, egalitaire onderschikking eraan, passiviteit
Materieel	aanvaarding risico's markt, individuele zelfstandigheid, residuele welvaartsstaat	correctie van markt, delegatie omvattende welvaartstaken aan politiek, 'social citizenship'	'sterken' en 'zwakken', paternalistische welvaartsstaat, evtl. 'leiding' van economie	groepen-kapitalisme, subsidiariteit, residuele welvaartsstaat, 'leiding' economie
Formeel-institutioneel	gedecentraliseerd, 'checks and balances', handelingscapaciteit staat beperkt, volop participatiemogelijkheden, burgerschap veranderd	gecentraliseerd, handelingscapaciteit staat hoger, volop participatiemogelijkheden, burgerschap verankerd	gecentraliseerd, reglementerende politiek, gelimiteerde participatiemogelijkheden, democratie alleen 'methode'	gecentraliseerd, handelingscapaciteit staat groot, participatiemogelijkheden beperkt, democratie alleen 'methode'
Machtsverhoudingen	pluralistisch, autonomie executieve gering, machtsbron organisatie zwak, asymmetrische arbeidsmarktverhoudingen t.g.v. kapitaal	pluralistisch, autonomie executieve groter	pluralistisch, autonomie executieve relatief groot, paternalisme politiek eventueel machtsbron voor 'zwakken'	pluralistisch, autonomie executieve relatief groot

enkele 'states' zover dat de burgers directe wetgevende bevoegdheden hebben en afgevaardigden kunnen 'terugroepen' (als ze de vereiste hoeveelheid handtekeningen verzamelen) en de centraliteit van het 'eigen initiatief' komt bijvoorbeeld tot uitdrukking in de overname van door faillissement bedreigde bedrijven door de werknemers (11 miljoen mensen werken er; Miroff e.a. 1995, 509). Aan de andere kant zijn er de rassenverschillen, de gelijkwaardigheid van de seksen is even ver weg als in Europa, de helft van de bevolking doet niet mee aan de politiek, de economische vrijheid heeft de materiële gelijkheid en de "equal opportunities" geperverteerd en door de heiligdom van productief eigendom zijn de sociale relaties binnen bedrijven opmerkelijk hiërarchisch. Het land is samenvattend waarschijnlijk het best te karakteriseren als mengvorm van individualisme, autonomisme (het ongebreidelde kapitalisme is autonomistisch) en fatalisme (grote delen van de bevolking 'doen niet mee', noch in de alledaagse

competitie, noch in de politiek).

Scandinavië, Zweden in het bijzonder, vertoont op een aantal punten inderdaad trekken van het sociaal-individualistische type. Interactie op basis van gelijkwaardigheid heeft de hiërarchische verhoudingen van weleer enigszins verdrongen, het marktgebeuren wordt gecorrigeerd door de politiek op basis van ideeën over gelijkheid en burgerschap (Esping-Andersen 1985) en mogelijkheden tot politieke participatie zijn gegeven (vooral in de vorm van georganiseerde participatie door onder meer de vakbonden; Heclö/Madson 1987). Maar het 'Zweedse model' is tanende, de politiek is niet alleen gecentraliseerd, het absolutistische verleden heeft ook een zekere elitair-etatistische erfenis achtergelaten (men kan zich dan ook afvragen hoe het daadwerkelijk gesteld is met de actieve component van 'social citizenship') en de van oorsprong niet sociaal-democratische, maar conservatieve gedachte van het Zweedse "volkshejm" wijst op een zekere communitaire

inslag. Al is dit laatste een aspect dat in tegenstelling tot de VS bijna overal in Europa is aan te treffen.

Eén land aan te wijzen dat het elitair-etatistische type benadert is moeilijk. Elitair etatisme is eerder een in Europa aanwezige tendentie. Pruisen en Frankrijk komen in aanmerking als klassieke gevallen en Frankrijk (vgl. Hayward 1983) is nog steeds gekenmerkt door een hoge mate van politiek dirigisme en reglementering. Maar ook Groot-Brittannië, hoewel verstoken gebleven van het absolutisme, met zijn nadruk op status-klassen past goed in de elitaire Europese traditie (Bédarida 1991, Wright 1994). En Nederland, hoewel sinds de jaren zestig een interactiepatroon van gelijkwaardigheid vertonend, is een goed voorbeeld van een land waar van alles van een paternalistische "overheid" wordt verwacht en waar de politieke elites in de traditie van regentisme en christelijk harmonie-denken een verzorgend zelf-imago erop nahouden (V. Kersbergen 1995). Apart beschouwd vertonen deze landen echter mengvormen, waarin ook het communitaire type ("wij met z'n allen"; het 'algemeen belang') aanwezig is evenals het onlosmakelijk met het westerse kapitalisme verbonden liberale individualisme.

Het communitaire type, tot slot, is echter vooral thuis in Oost-Azië. In Japan wordt het individu er tendentieel inderdaad weggecijferd in de alomtegenwoordige groepsstructuur (Lipset 1995, 156, 160), het kapitalisme van de grote bedrijven en conglomeraties is een groeps-kapitalisme en het egalitarisme is ook in materieel opzicht relatief sterk - althans als men gezinsinkomens vergelijkt. De sekse-ongelijkheid is daarentegen aanzienlijk groter dan in het westen en wijst al op de hiërarchische structuur van de groepen die met het egalitarisme gecombineerd is (vgl. algemeen voor Oost-Azië Pye 1985). De hiërarchische relaties worden al duidelijk in kleine dingen als begroetings-ceremoniën die verschillen al naar gelang van de status van de mensen die men ontmoet. De sociale relaties zijn die van leiders en geleiden, van ouder en kind (Nakane 1985). En de qua omvang gelimiteerde bureaucratistische staat - parlement en regering zijn vergaand irrelevant voor het beleid - is vooral een 'gids' voor de

samenleving oftewel het 'geheel' (Lipset 1995, 192), in het bijzonder voor de economie (het MITI; ministerie voor industrie en technologisch onderzoek is wereldberoemd), minder een reglementerende en verzorgende instantie zoals in Europa. Japan, en soortgelijks geldt voor de "Asian tigers", is dus een mengvorm van het communitaire en het elitair-etatistische type.

Welke landen verder in aanmerking komen is natuurlijk afhankelijk van de specifieke belangstelling die iemand heeft. Wil men in het kader van vergelijkend onderzoek naar een beperkt aantal landen een zo breed mogelijk geïnformeerd beeld verkrijgen van de staat waarin de democratie tegenwoordig in globaal perspectief verkeert, dan bieden zich vooral landen met contrasterende mengvormen aan. Contrasten kunnen ongeoorloofde generalisaties helpen voorkomen en verduidelijken zowel de verschillen als de overeenkomsten tussen landen. Interessante studie-objecten zijn verder die landen waarover in het land waar de studie wordt opgezet een duidelijke, zonder uitzondering stereotiepe, beeldvorming bestaat en waar vergelijkend onderzoek een correctieve taak zou kunnen hebben.

Naast de reeds genoemde landen zou men met deze criteria kunnen uitkomen bij: Italië, dat interessant is vanwege het cliëntelisme, de Mafia en de politieke instabiliteit; Duitsland vanwege zijn specifieke geschiedenis; Rusland vanwege het sovjet-socialistische verleden en het prille stadium van de democratisering; Zuid-Afrika vanwege het racisme en eveneens het prille stadium van de democratisering; Argentinië vanwege de specifieke sociale structuur (grootgrondbezit), de instabiliteit van de democratisering en ook omdat dit land aan het begin van deze eeuw op weg leek naar een westerse, economisch ontwikkelde democratie; India vanwege de combinatie van de democratie met een zeer specifieke culturele traditie.

(Met dank aan Marja Hoekstra, Thomas Poell en Mirjam Pool voor hun kritische commentaren.)

Literatuur

- Almond, G. en S.Verba 1963, *The Civic Culture. Political Attitudes and Democracy in Five Nations*, Princeton (Princeton University Press).
- Becker, U. 1991, 'Visies over macht. Een kritische beschouwing van pluralisme, elitisme en marxisme', in: U.Becker (red.), *Maatschappij, macht, Nederlandse Politiek*, Amsterdam (Het Spinhuis).
- Bédarida, F. 1991, *A social history of England*. London.
- Dahl, R.A. 1961, 'Equality and Power', in: W. D'Antonio/H.J.Ehrlich (eds.), *Power and Democracy in America*, Notre Dame (University of Notre Dame Press)
- Dahl, R.A. 1989, *Democracy and its Critics*, New Haven (Yale University Press).
- Dogan, M. en D. Pelassy 1990, *How to compare nations: Strategies in comparative politics*. Chatham, N.J.
- Domhoff, W.G. 1979, *The Powers that Be. Processes of Ruling Class Domination in America*, New York (Vintage Books).
- Dyson, K. 1980, 'State and Society in Western Europe. A Model for Comparative Analysis', *West European Politics* III, nr.1, blz. 166-187.
- Eckstein, H. 1992, *Regarding Politics. Essays on Political Theory, Stability, and Change*, Berkeley (University of California Press).
- Esping-Andersen, G. 1985, *Politics against markets. The social democratic road to power*. Princeton.
- Esping-Andersen, G. 1990, *The three worlds of welfare capitalism*. Cambridge (Polity Press).
- Giddens, A. 1989, *Sociology*, Cambridge (Polity Press).
- Gijswijt-Hofstra, M. 1989, *Een schijn van verdraagzaamheid. Afwijking en tolerantie in Nederland van de zestiende eeuw tot heden*, Hilversum (Verloren).
- Hayward, J. 1983, *Governing France. The One and Indivisible Republic*, London (Weidenfeld & Nicolson).
- Hecló, H. en H. Madson 1987, *Policy and politics in Sweden. Principled Pragmatism*. Philadelphia.
- Holden, B. 1993, *Understanding Liberal Democracy*, Hemel Hempstead (Harvester Wheatsheaf).
- Kersbergen, K. van 1995, *Social Capitalism. A Study of Christian Democracy and the Welfare State*, London (Routledge).
- Krasner, S.D. 1983, 'Structural Causes and Regime Consequences: Regimes as Intervening Variables', in: S.D.Krasner (ed.), *International Regimes*, Ithaca (Cornell University Press).
- Lijphart, A. 1984, *Democracies. Patterns of Majoritarian and Consensus Government in Twenty-One Countries*, New Haven (Yale University Press)
- Lipset, S.M. 1990, *Continental Divide. The Values and Institutions of the United States and Canada*. London.
- Lipset, S.M. 1995, 'American Exceptionalism - Japanese Uniqueness', in: M. Dogan, A. Kazancigil (eds.), *Comparing Nations. Concepts, Strategies, Substance*, Oxford (Basil Blackwell).
- Marshall, T.H. 1965, *Class, Citizenship, and Social Development*, Garden City (Anchor Books).
- Miroff, B., R. Seideman en T. Swanstrom 1995, *The Democratic Debate. An Introduction to American Politics*, New York (Houghton Mifflin).
- Nakane, C. 1985, *Die Struktur der japanischen Gesellschaft*. Frankfurt.

- Nettl, J.P. 1965. 'The state as a conceptual variable'. *World Politics* XX, nr. 4:
- Przeworski, A. 1991, *Democracy and the Market*, Cambridge (Cambridge University Press).
- Pye, L. (with M.W. Pye) 1985. *Asian Power and Politics. The Cultural Dimensions of Authority*, Cambridge (Mass.; Harvard University Press).
- Reed, S.R. 1993, *Making Common Sense of Japan*, Pittsburgh (University of Pittsburgh Press).
- Rohe, K. 1982, 'Zur Typologie politischer Kulturen in westlichen Demokratien. Überlegungen am Beispiel Großbritanniens und Deutschlands', in: H. Dollinger, H. Gründer, A. Hauschmidt (Hg.), *Weltpolitik, Europagedanke, Regionalismus*, Münster (Aschendorff).
- Roper, J. 1989, *Democracy and its Critics: Anglo-American Democratic Thought in the Nineteenth Century*, London (Unwin Hyman).
- Rueschemeyer, D. 1986, *Power and the Division of Labour*, Cambridge (Polity Press).
- Schumpeter, J. 1983, *Capitalism, Socialism, and Democracy*, London (Allen & Unwin).
- Titmuss, R. 1974, *Social Policy. An Introduction*, London (Heinemann).
- Thompson, M., R. Ellis en A. Wildavsky 1990, *Cultural Theory*, Boulder, Col. (Westview Press).
- Wildavsky, A. 1987, 'Choosing Preferences by Constructing Institutions. A Cultural Theory of Preference Formation', *American Political Science Review* 81, nr. 1, blz. 3-21.
- Williamson, P.J. 1989, *Corporatism in perspective. An introductory guide to corporatist theory*, London (Sage).
- Wright, T. 1994, *Citizens and Subjects. An Essay on British Politics*, London (Routledge).